

ועוד זאת

א

כחידה גדולה, המציצה מחביונה החכם-עמוק אל הפתרונות השונים ביותר של גדולים וקטנים ומניחה להם, שיהיו נדחקים ומתהוללים מסביב לסתר־מפתנה — כן, כמדומה, מציץ מפעלו של שׂי עגנון אל הפירושים המריבים־זה עם־זה, שנצברו סביבו, במשך ארבעים שנה ובשיתופם של שלושה דורות. זאת היא הצצה חכמה־עמוקה של חידה, שעיקרה הוא לגלות את עצמה לעצמה, וביטחה שאינה־מצויה נוצרת את דרכה לתודעת־עצמה ושומרתה מפני הקלה שבסטיות ותעיות, מתוך שהיא מקיימת אותה בנאמנות דרוכה, כמעט־מחרידה, לעצמה. כנראה, ניונית אותה ביטחה בתחושה עמומה אך חסינה, כי תודעתיותו של ההווה היא מסגרת צרה מכדי תפיסה שלימה של המפעל הזה, ואך דור רחוק יותר יהא בידו לתפוס מלוא־היקפו ומשמעותו. בדרך־כך מתגלית הקטעיות של ההערכה הביקורתית לגבי המפעל הזה, לא כחסרון־יכולת של המעריכים, אלא כחסרון־בשלות של הזמן, הקטעים, על סידורם הכרונולוגי, מסתכמים, אמנם, לאחר שמיטת־סתירותיהם, כהליכת־מעמקים מן הרבדים העליונים אל הרבדים התחתונים, אך ההשגה הביקורתית של אחרון־שלביהם מצריכה מידת־רוחק ומידת־שחרור שהיא, בגבול־דורנו, על כפיפותו האידיאולוגית־זמנית — מידה אילוורית.

ב

כשאנו מתבוננים בקטעים אלה, אנו שומעים תחילה את הפירוש, שהיה רווח עם הופעת הביכורים (ביחד, והיה העקוב למישור), ושיש לו חסידים אנרכרוניסטיים עד עצם היום הזה: הנה — אומרים הללו — לפנינו חזיון מופלא: סופר וסיפור, שאינם יודעים כל־מאומה על תהפוכות הדורות האחרונים, כאילו חייהם של ישראל לא נודעו עם תנועות ההשכלה, האמנציפציה, הסקולאריזציה וכדומה. כאילו ההוי של ישראל לא נרעש ולא נתפורר בסערת התנודות והמשברים, וחי ומוסיף העולם הישן, החתום בתוך עצמו, על שלימותו ההארמונית וביסויה המובחק, התמימות, אין זאת כי אם המספר ישן היה ובשנתו פסח על כמאה וחמישים שנה, ועל דרך־שהיא כמובנת מאליה המשיך לטוות החוט, שלגביו לא נפסק וממילא לא ניתק.

אמת. ראייה כזאת במספר ובסיפורו היה לה על מה שתסמוך — הן מצד הענין: נוסח של סיפור־מעשה, הן מצד הלשון: נוסח של ספר־יראים — אולם היתה זו ראייה המרפרפת על גבי השטח, והיא כביכול התפתחה לאותה אמנות אפית מיוחדת, היהודעת בשטח עילי של חלקלקות מפתה לחפות על הקרקעית התחתית של עומק־ניגודים. ראייה זו לא נסתבר לה, כי האספקלריה המאירה־מזהירה של ההארמוניה איננה צירוף אריתמטי. אלא היתוך אמנותי של הקומפוננטים שלה בחומר ובצורה; לאמור, בעצם אין ההארמוניה אלא בלבול דיסהארמונית, שנרתמה בכוחה של יצירה — גן־העדן הנשקף על פני שטח האספקלריה של הסיפור אינו אלא הגלגול האמנותי של הגיהנום במעמקיו של המספר. כיום אנו רואים בכירור, עד מה המספר, בתימאטיקה שלו, על ריבוי פניה, ביטל אותה תפיסה רדודה ראשונה. אך גם אז עשויה היתה עין־בוהן לצוד בחזית התמימה של ביכורי־המפעל את צלו של התוך כבד־הבעיות וטעון־התסביכים, כשם שאותה עין היתה חייבת להבין, כי רק מי שספג כל פרפור של נפתולי־הלשון בדורות אחרונים והיתך בקרבו את התהליך העצום הזה, יכול היה להתעלות לאותה מקוריות, שפתחה בבת־אחת את מעיינות־הלשון הסתומים להחיותם, מתוך הרחבה והעמקה, לשם הביטוי האמנותי הצעיר, באופן שמיבצעו של מנדלי היה בחינת נהר, שנהפך עתה לים. המהפכנות של המיבצע הלשוני הזה, שגילוייו על דרך לא־מהפכנית, נעוצה בכך. כי תפקיד שהיה עשוי להלך בשביל־חול שטח של סיגנון לא־אישי, העפיל במעלה־הר של סיגנון אישי ביותר.

2

וכן מתפורר גם פירוש מאוחר יותר: הגה לפנינו העממיות על טהרת־האמת, שגדולים וקטנים השתוקקו אליה ולא זכו אלא במגע־קצה־שוליה אך לא הגיעו לנקודת־לבה; הגה לפנינו מי שלא ידע את שסעונה הפרובלימאטי של הנשמה היהודית המודרנית, ואת יתמותה הבודדה והמיואשת, ובריתו עם אלהים, עולם וחברת־אדם, שהיא ללא סידוק וסדקים, אינה ידעת התנגשות קצוית והיא כעצם־המרגוע העגול (ביחוד „בלבב ימים“). גם עתה החולפה מצולתה העכורה והרותחת של נשמת האמן באספקלריה הצחה והשלחה, שהוא העלה אותה בקסמים מתוך מעמקיו שלו עצמו. לא הרבן, כי אדרבה, עצם הקסם, המעלה את העממיות לפיסגת הארשת האמנותית, הוא המוכיח את המתיוות־ללא־חומלה שבין העולם, שהאמן ברח ממנו, ובין העולם שהאמן ברח אליו; ועין מאומנת תבחין גם בקפלי־המשי של ההשתוות ההארמונית את קמטי־החספוס של המסוכסכות הדיסהארמונית.

אמת, התיאוריה על התמימות ועל העממיות קיימה את עצמה כמה זמן

מכותה של טענה שאינה שלא כדין, ושהצביעה על השוני של שני סוגי הסיפורים — אלה, שעיסוקם בדור רחוק (ביחוד „הכנסת כלה“), פיעפוע מהותיות רווית־דם; אלה, שעיסוקם בדור קרוב (למשל „גבעת החול“), בשמו חורון רזה־צלילים. יתר־על־כן, סוג־הסיפורים הראשון התנענע ברצינות קדושה, המעוטרת הומור מחוטב; סוג הסיפורים האחרון התנדד בלעיגה חילונית, המכוללת סאטירה מבודרת („בנערינו ובזקנינו“). אבל גם טענה זאת היתה משכבר — הסיפורים והרומנים מן העבר הקרוב; בין אלה הספוגים ליריחת אֶלְגִית דקה („בדמי ימיה“), בין אלה השקויים חיוך הומוריי דק ועדין („סיפור פשוט“) ומתארים את העיירה מלפני דור; הסיפורים והרומנים, שרחבותם האפית מקיפה תקופה שלמה, בין על סיפה של שקיעה („אורח נטה ללון“) בין על סיפה של זריחה („תמול שלשום“), כל אלה מוכיחים, כי כוח־העיצוב של הקרוב אינו פחות מכות־העיצוב של הרחוק, ואדרבה — הקבלה של ערך ומיבצע בין התיאורים של הרחוק־רחוק ובין התיאורים של הקרוב־קרוב מראה גידול מפתיע של עצמת־יצירה, שהצמיחה מגרעינה אילן משופע, בשחוק־פלאים של ריבוי תימאטי ואחדות מהותית.

ולא זו בלבד, הסיפורים על העבר הקרוב ביותר, הנושך בתחום־ימינו („אלו ואלו“) עד לסיפור המתפרסם והולך עתה („שירה“) מוכיחים, כי כשם שנפתענו למראה כוח השליטה האמנותית בהווי של יודל בטלן הרחוק־התמים, כך אנו נפתעים למראה כוח השליטה האמנותית בהווי של אינטליגנט פרובלימאטי וקרוב, באופן שהשליט המושלם בגדולות ובקטנות ההיסטוריות הפולקלוריות, הוא שליט מושלם בגדולות ובקטנות הפסיכולוגיות, אם דבר־אֶלְמנטריות (הכלב בלק), אם דבר־עֶדְנָה („שבועת אמונים“).

ד

אֶל בין הרומנים והסיפורים כאילו נתגלגל צרור מיוחד ויוצא־דופן, של דברים משונים, הקרויים: ספר־המעשים, ואלו תעודות מענינות עד־תום, בהן מניח לנו האמן לרחרח כדי רגע, מה מתרחש, בעצם, מפנים־לנפשו, מה מראה עולמו הפנימי ביותר בלא המשמעת האמנותית הרוחמת את האנדרולמוסיה התהומית, פה, לתת א. מתזכרים עד־זוועה העולמות, שהאמן מראם שם, לעילא, כספירות סגורות; פה מצוי החומר ההטרוגני לעיצובים ההומוגניים שם. כאן אנו עומדים על ההבדל המכריע שבין עגנון ובין ספרינו בני־דורו — מתוך שהעמיק לצמוח מהם אף הגביה לצמוח מהם, כי בשעה שהם חיו, בקליטתם האמנותית, בממש לכל המרובה שני דורות, לרוב דור־האב ודור־הבן, ועמדתם האידיאולוגית, ברגיל בהדגש פובליציסטי,

סייעתם להקל על המתיחות שבין הדורות; הרי לפנינו כאן מספר, החי, בקליטתו האמנותית, בממש לכל המועט חמישה דורות, הממלאים את החלל ההיסטורי הגדול שבין ראשית החסידות עד היום הזה, והוא חי אותם על ניגודיותם, ומתוכה הוא מציל את עצמו הצלה יציריית על ידי עיצוב אמנותי של כל עולם ועולם בחינת הסגר אבטונומי של ספירות, שהתהומות ביניהן נגשרות גישור רעיוני בכוח ודאות של רציפות היסטורית, ומבחינה אמנותית — בכוח ביסחה של אישיות מוצקת.

[אייר תשי"ד]